

„OTWARTOŚĆ” PAŃSTWA W WARUNKACH KRYZYSU MIGRACYJNEGO – PRZYKŁAD POLSKI, CZECH I NIEMIEC. UJĘCIE TEORIOPOZNAWCZE*

THE “OPENNESS” OF A STATE IN THE CONDITIONS OF
A MIGRATION CRISIS: THE CASE OF POLAND, THE CZECH
REPUBLIC, AND GERMANY. AN EPISTEMOLOGICAL
PERSPECTIVE

*Robert Wiszniowski***, *Kamil Glinka****

— ABSTRAKT —

Celem artykułu jest analiza zależności pomiędzy procesami migracyjnymi zachodzącymi na obszarze państwa a jego „otwartością”. Poziom „otwartości” zostaje zdeterminowany, w zaproponowanym ujęciu, ściśle określonym układem relacji zachodzących na linii religia – społeczeństwo – państwo, które prowadzą do ukształtowania jednego z trzech porządków:

— ABSTRACT —

The main aim of the article is to analyse the relations between the migration processes taking place in the area of a state and its openness. The level of the “openness” is determined, in the applied perspective, by the precisely defined system of relations taking place between religion, society and a state which leads to the creation of one of the three orders: asymmetrical (Poland),

* Artykuł opiera się na treściach autorskiej, recenzowanej monografii naukowej „Przestrzeń wolności religijnej w Polsce, Czechach i Niemczech. Analiza politologiczna”, opublikowanej w 2017 r. nakładem Wydawnictwa Uczelnianego Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu. Tekst jest próbą zobrazowania zależności pomiędzy aktualną kondycją demokratycznego państwa prawa (będącą przedmiotem wspomnianej monografii) a zjawiskiem migracji. Zarówno artykuł, jak i monografia prezentują rezultaty badań prowadzonych w ramach projektu „Analiza i diagnoza przestrzeni wolności religijnej w wybranych sąsiadujących krajach Europy (Polska, Czechy i Niemcy)”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS5/04436.

** Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych.

*** Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych.

asymetrycznego (Polska), pozasymetrycznego (Czechy) i symetrycznego (Niemcy). Zestawienie oraz porównanie trzech sąsiadujących ze sobą krajów członkowskich Unii Europejskiej (metoda komparatystyczna i systemowa) pozwala na uchwycenie i potwierdzenie obustronnych zależności. Pokazuje, że skala i dynamika procesów migracyjnych staje się predyktorem „otwartości” współczesnych systemów demokratycznych. Zdecydowanie najwyższym poziomem tak definiowanej „otwartości” cechują się Niemcy, będące, z jednej strony, przykładem symetrycznego układu relacji religia – społeczeństwo – państwo, a z drugiej, architektem europejskiej polityki wobec masowych ruchów ludności z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

Słowa kluczowe: otwartość państwa, migracje, Polska, Czechy, Niemcy

outer-symmetrical (the Czech Republic), and symmetrical (Germany). The comparison of the three neighbouring member states of the European Union (comparative and systemic method) allows one to observe and confirm the mutual connections. Moreover, it shows that the scale and dynamics of the migration processes become a predictor of the “openness” of the contemporary democratic systems. The highest level of the “openness” can be observed in Germany, which, on the one hand, is an exemplification of a symmetrical order and, on the other hand, is a driving force of the European policy towards the mass movement of people from the Middle East and North Africa.

Keywords: openness of a state, migrations, Poland, Czech Republic, Germany

WPROWADZENIE

Choć napływ migrantów na „stary kontynent” nie jest zjawiskiem nowym (Sasnal, 2015), to kryzys z lat 2015–2016 wywołany wydarzeniami na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej niejako w naturalny sposób wymusza rewizję dotychczasowych kierunków polityki większości państw członkowskich Unii Europejskiej. Masowe ruchy ludności będące następstwem destabilizacji nie tylko Syrii (wojna domowa), Afganistanu (interwencja NATO) oraz Iraku (działania zbrojne USA i sojuszników), ale również zaognionej sytuacji wewnętrznej krajów całego regionu, przede wszystkim Erytrei, Pakistanu, Nigerii, Iranu i Somalii¹, „testują” sprawność funkcjonowania instytucji oraz organów na poziomie międzynarodowym (wspólnotowym) i krajowym (narodowym). Niemniej jednak uwypuklają także nieporównywalnie głębsze, bo uwarunkowane historycznie, gospodarczo, społecznie i kulturowo różnice w obszarze sposobów oraz mechanizmów reagowania na, w niewielkim tylko stopniu kontrolowane, migracje. Jak pokazuje przykład Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Czeskiej i Republiki

¹ W przypadku wszystkich państw stosujemy, o ile nie oznaczono inaczej, ich aktualnie obowiązujące, oficjalne skrócone nazwy.

Federalnej Niemiec (Polski, Czech i Niemiec), odmienności te mogą mieć wymiar nie tylko ustrojowy, ale również funkcjonalny.

Zestawienie oraz porównanie Polski, Czech i Niemiec (metoda komparatystyczna i systemowa) znajduje co najmniej dwojakie uzasadnienie. Po pierwsze wszystkie trzy państwa funkcjonują w ramach europejskiej przestrzeni politycznej i, co z tym związane, rozwijają mechanizmy pokojowej współpracy w wielu różnych, choć ściśle ze sobą powiązanych obszarach sektorowych (problemowych). W tym sensie każde z nich umacnia instytucje, zasady i procedury demokratycznego państwa prawa, będące podstawą zachodnioeuropejskiego konsensu (zob. Szacki, 1994; Drozdowicz, 2005). Po drugie nie bez znaczenia pozostaje fakt bezpośredniego, wielowiekowego sąsiedztwa, które warunkuje nie tylko podobieństwa, ale także różnice w zakresie trajektorii polskich, czeskich i niemieckich procesów rozwojowych², szczególnie, jeśli wziąć pod uwagę ich nie tylko polityczny (najczęściej komentowany i analizowany), ale również gospodarczy, społeczny i kulturowy wymiar.

Celem artykułu jest wieloczynnikowa analiza zależności pomiędzy procesami migracyjnymi, zachodzącymi na obszarze państwa, a jego „otwartością”. Poziom „otwartości” zostaje zdeterminowany, w zaproponowanym przez nas ujęciu, ściśle określonym układem relacji zachodzących na linii religia – społeczeństwo – państwo. Na potrzeby artykułu formułujemy następującą hipotezę: skala i dynamika procesów migracyjnych jest predyktorem „otwartości” współczesnych systemów demokratycznych. Hipotezie towarzyszą dwa, kluczowe naszym zdaniem, pytania badawcze. Po pierwsze koincydencja jakich komponentów determinuje powstanie asymetrycznego, pozasymetrycznego i symetrycznego układu relacji religia – społeczeństwo – państwo? Po drugie, który z trzech wyróżnionych przez nas układów odzwierciedla odpowiednio najwyższy i najniższy poziom „otwartości” systemów demokratycznych?

Teoriopoznawczy charakter artykułu sprawia, że rezygnujemy z kategorycznego rozróżnienia na imigrantów (którzy przemieszczają się z różnych powodów, niekoniecznie tych związanych z prześladowaniem, czy też bezpośrednim zagrożeniem życia) oraz na uchodźców (opuszczających kraj pochodzenia ze względu na wszelkiego typu akty dyskryminacji na tle rasowym, religijnym,

² Pełen obraz trójstronnych relacji prezentuje raport Instytutu Spraw Publicznych „Polska – Czechy – Niemcy. Wzajemne relacje, współpraca, rozwój” przygotowany w 2013 r. na zlecenie PKN Orlen, zob. Instytut Spraw Publicznych (ISP, 2013).

narodowościowym, politycznym czy społecznym)³. Zdajemy sobie oczywiście sprawę z tego, że status migrantów implikuje określone, wymierne konsekwencje natury prawnej (zob. International Organization for Migration [IOM], 2009), a kwestia realnych (rzeczywistych) motywacji, jakie nimi kierują, jest przedmiotem ożywionej, ogólnoeuropejskiej debaty (Metcalf-Hough, 2015). Elementem, który odgrywa kluczową rolę w naszych rozważaniach, staje się jednak sam fakt masowego napływu ludności reprezentującej na ogół odmienny system aksjologiczny (kulturowy), ze szczególnym uwzględnieniem komponentu religijnego (wyznaniowego). Ramy artykułu wyznacza zatem teoria państwa, a zwłaszcza jego kondycja i przeobrażenia zachodzące w skomplikowanej rzeczywistości społeczno-politycznej, determinowanej dynamiką procesów europeizacji oraz globalizacji.

Świadomość znaczenia złożonego kontekstu zewnętrznego (międzynarodowego) oraz wewnętrznego (krajowego) pozwala nam odnosić nasze ustalenia jedynie do trzech badanych państw. Prezentowane rozważania nie mają zatem charakteru uniwersalnej, rozstrzygającej, adaptowalnej do każdych warunków diagnozy. Nie mogą posłużyć modelowej analizie układów relacji religia – społeczeństwo – państwo we wszystkich, jakże odmiennych regionach świata. Złożoność rzeczywistości społeczno-politycznej sprawia, że artykuł koncentruje się na Polsce, Czechach i Niemczech, prowadząc równocześnie do uchwycenia prawidłowości charakterystycznych dla środkowej części „starego kontynentu”.

Realizacji głównego celu artykułu i, co z tym związane, weryfikacji sformułowanej hipotezy podporządkowujemy strukturę naszych rozważań, na którą składają się kolejno: (1) kategoria „otwartości” państwa, (2) wybrane aspekty procesów migracyjnych obserwowanych w Polsce, Czechach i w Niemczech, (3) systemowe i funkcjonalne zależności zachodzące na linii „otwartość” – migracje. W podsumowaniu przedstawiamy najważniejsze naszym zdaniem spostrzeżenia i konkluzje.

³ Choć szczegółowe regulacje związane z uzyskaniem statusu uchodźcy są oczywiście odmienne w Polsce, w Czechach i w Niemczech, to w każdym przypadku kluczową rolę odgrywają względy humanitarne. Uchodźcą jest zatem osoba prześladowana ze względu na rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne lub przynależność do określonej grypy (społecznej lub mniejszościowej). Elementem, który w wyraźny sposób różnicuje badane państwa, są priorytety polityki migracyjnej rzutujące na nie tylko formę, ale również liczbę przypadków udzielenia ochrony międzynarodowej. Przykładowo, niemiecka procedura nadawania statusu uchodźcy, w przeciwieństwie do procedury polskiej i czeskiej, przewiduje możliwość pominięcia długotrwałych formalności w stosunku do obywateli państw o tzw. najwyższym współczynniku ochrony. Są nimi m.in. Syria, Irak i Erytrea, zob. Hasselbach, Matzke (2015).

„OTWARTOŚĆ” PAŃSTWA – KONCEPTUALIZACJA I PRÓBA POMIARU

Przegląd obszernej literatury przedmiotu dostarcza szeregu różnych, niejednokrotnie odmiennych ujęć „otwartości”, która, traktowana jako kategoria analityczna, staje się przedmiotem zainteresowań nie tylko politologii oraz rozwijanej w tradycji anglosaskiej polityki publicznej (ang. *public policy*), ale również socjologii i prawa. Mnogość i wewnętrzna złożoność kontekstów badawczych oraz propozycji interpretacyjnych bez wątpienia potęguje trudności związane z jej konceptualizacją.

Nauki o polityce definiują „otwartość” jako przeciwieństwo klasycznego „izolacjonizmu”. W tym sensie państwo „otwarte” to takie, które realizuje co prawda własne, partykularne interesy, ale nie identyfikuje i nie zawęży (niejednokrotnie w arbitralny, doktrynalny sposób) kierunków prowadzonej przez siebie polityki zagranicznej (zob. Rathbun, 2008; Chang, Kaltani, Loayza, 2009; Braumoeller, 2010; Crothers, 2011). Dorobek *public policy* każe postrzegać tę kategorię poprzez pryzmat zdolności adaptacyjnych państwa, jego potencjału antycypującego. Według zwolenników takiego ujęcia kluczową rolę odgrywają możliwości reagowania na dynamiczne, turbulentne przeobrażenia rzeczywistości społeczno-politycznej (zob. Wiszniowski, 2013; 2013a). Propozycje wysuwane przez socjologów ogniskują wokół popularnej i szeroko komentowanej koncepcji społeczeństwa otwartego (zob. Gotz, 2014) oraz jej dwóch najważniejszych, ewolucyjnych form: społeczeństwa obywatelskiego i społeczeństwa informacyjnego (zob. Keane, 1998; Mansell, 2009). Reprezentanci podejścia normatywnego prezentują stanowisko, zgodnie z którym „otwartość” nie tylko odzwierciedla określony stopień dostępności i neutralności regulacji prawnych, ale powinna również charakteryzować funkcjonowanie państwowych instytucji oraz organów (zob. Bugaric, 2009; Krawiec, 2009; Zimmerman, 2014).

Zgodnie z przyjętym przez nas założeniem „otwartość” odnosi się do relacji zachodzących na linii religia – społeczeństwo – państwo. Choć taka interpretacja nawiązuje oczywiście w pewnym stopniu do ujęć prezentowanych w obszernej literaturze przedmiotu, to jest tak naprawdę propozycją autorską. Analiza procesów rozwojowych Polski, Czech i Niemiec skłania ku stwierdzeniu, że w każdym przypadku triada religia – społeczeństwo – państwo (a właściwie układ relacji pomiędzy nimi) determinuje powstanie innego porządku.

Podstawę wyróżnienia porządku asymetrycznego (Polska), pozasymetrycznego (Czechy) oraz symetrycznego (Niemcy) tworzą określone komponenty

pogrupowane według dwóch kategorii (zob. tabela 1). W przypadku pierwszej są nimi relacje (mowa wówczas o trzech możliwych wariantach: państwo–Kościół, państwo–społeczeństwo, centrum–region), natomiast drugiej – wskaźniki (chodzi o trzy typy obrazujące nie tylko poziom konsolidacji demokratycznego systemu, ale również wybrane, ściśle określone aspekty jego funkcjonowania)⁴.

Tabela 1. Komponenty porządku asymetrycznego, pozasymetrycznego i symetrycznego – relacje i wskaźniki

Komponent	Porządek		
	Asymetryczny (Polska)	Pozasymetryczny (Czechy)	Symetryczny (Niemcy)
Relacje			
Państwo–kościół	hegemonia	neutralność	pluralizm
Państwo–społeczeństwo	homogeniczność	homogeniczność	heterogeniczność
Ustrój terytorialny państwa (centrum–region)	unitarny	unitarny	złożony
Wskaźniki			
Demokracji (Democracy Index, DI)	ułomna	ułomna	pełna
Niechęci wobec innych wyznań (Social Hostilities Index, SHI)	średni	średni	wysoki
Regulacji państwa (Government Restrictions Index, GRI)	niski	niski	wysoki

Źródło: opracowanie własne autorów.

Wykorzystywane przez nas wskaźniki to: (1) indeks demokracji (ang. *Democracy Index*)⁵, (2) indeks niechęci wobec innych wyznań (ang. *Social Hostilities Index*, SHI) oraz (3) indeks regulacji państwa (ang. *Government Restrictions*

⁴ Nie są to oczywiście wszystkie narzędzia, które obrazują aktualną kondycję (poziom konsolidacji) badanych państw. Istotną rolę mogą odgrywać również wskazania trzech innych indeksów: wolności gospodarczej (Index of Economic Freedom, IEF), rozwoju społecznego (Human Development Index, HDI) oraz ryzyka łamania praw człowieka (Human Rights Risk Index, HRRI).

⁵ Wartość indeksu demokracji (oscylująca pomiędzy 0,00 a 10,00) jest średnią ważoną odpowiedzi ekspertów udzielonych na sześćdziesiąt pytań pogrupowanych według pięciu kategorii. Coroczny pomiar aktualnego stanu demokracji w stu sześćdziesięciu państwach świata (oraz w dwóch terytoriach zależnych) jest podstawą rozróżnienia czterech podstawowych typów: demokracji pełnych (wartość indeksu równa 8,00-10,00), demokracji ułomnych (6,00-7,99), demokracji wadliwych (4,00-5,99) oraz reżimów autorytarnych (0,00-3,99). Za opracowanie indeksu demokracji

Index, GRI). O ile pierwszy z nich jest powszechnie znanym instrumentem analitycznym, o tyle użyteczność dwóch pozostałych wynika z detalicznego (wyraźnie sprofilowanego) ujęcia badanej rzeczywistości społeczno-politycznej⁶.

Tabela 2. Komponenty porządku asymetrycznego, pozasymetrycznego i symetrycznego – wartości wskaźników

Komponent	Porządek		
	Asymetryczny (Polska)	Pozasymetryczny (Czechy)	Symetryczny (Niemcy)
Wskaźniki			
Demokracji (Democracy Index, DI)	7,09 (45.)	7,94 (28.)	8,64 (6.)
Niechęci wobec innych wyznań (Social Hostilities Index, SHI)	2,2	1,1	4,5
Regulacji państwa (Government Restrictions Index, GRI)	2,8	2,7	4,3

Źródło: opracowanie własne autorów. W nawiasie umieszczono miejsce zajmowane przez Polskę, Czechy i Niemcy w rankingu stworzonym przez Economist Intelligence Unit (EIU). Wartości wskaźników oddają sytuację panującą w 2015 r. (indeks demokracji) lub 2013 r. (indeks niechęci wobec innych wyznań oraz indeks regulacji państwa). W każdym z trzech przypadków wykorzystano najnowsze dostępne pomiary.

Analiza tabeli 1 i tabeli 2 uzupełniona o zestaw kilku kluczowych danych⁷ pozwala na stwierdzenie, że porządek asymetryczny (Polska) cechuje się szczególną, w pewnym sensie uprzywilejowaną pozycją jednego głównego wyznania (92,2% katolików). Religia katolicka (oraz kościół katolicki jako forma jej

odpowiada Economist Intelligence Unit – jednostka analityczna należąca do wydawcy brytyjskiego tygodnika „The Economist”, zob. Economist Intelligence Unit (EIU, 2016).

⁶ Zgodnie z klasyfikacją Pew Research Center – niezależnego amerykańskiego think tanku – poziom niechęci wobec innych wyznań oraz regulacji państwa (oba mierzone w dziesięciopunktowej skali) jest opisywany przez jeden z czterech wariantów: niski, średni, wysoki i bardzo wysoki, zob. Global Religious Features (GRF, 2016).

⁷ Chodzi tu przede wszystkim o strukturę wyznaniową oraz narodowo-etniczną Polski, Czech i Niemiec. Przywoływane w artykule wielkości procentowe to dane (o ile nie wskazano inaczej) udostępnione przez Pew Research Center (struktura wyznaniowa) oraz Główny Urząd Statystyczny, Český statistický úřad i Destatis Statistische Bundesamt (struktura narodowo-etniczna). W tym drugim przypadku wykorzystujemy dane oparte na deklaracjach ankietowanych – uczestników polskiego, czeskiego i niemieckiego spisu powszechnego, który przeprowadzono w 2011 r., zob. Global Religious Features (GRF, 2016a); Główny Urząd Statystyczny (GUS, 2015); Český statistický úřad (ČSÚ, 2015); Destatis Statistische Bundesamt (Destatis, 2011).

instytucjonalnej organizacji) odgrywa zatem w tym przypadku zauważalną, istotną funkcję publiczną (hegemonia)⁸. Stosunkowo jednolita struktura narodowo-etniczna (96,9% mieszkańców narodowości polskiej) sprawia, że relacje zachodzące na linii państwo – społeczeństwo mają homogeniczny charakter. Co symptomatyczne dla tego porządku, to unitarny ustrój terytorialny państwa, pozbawiony cech prawnej i administracyjnej autonomizacji województw jako jego części składowych. Z drugiej strony porządek asymetryczny wiąże się z niepełną konsolidacją systemu demokratycznego⁹. Świadczy o tym zaledwie czterdzieste piąte miejsce Polski na świecie zgodnie ze wskazaniem indeksu demokracji (DI równe 7,09). Ponadto uwagę zwraca charakterystyczny dla niego średni poziom niechęci wobec innych wyznań (wartość SHI = 2,2) oraz niski poziom regulacji państwa (wartość GRI = 2,8).

W drugim analizowanym przypadku (porządek asymetryczny w Czechach) *sacrum* ogranicza się do sfery praktyk indywidualnych (Safjan, 2002). Z uwagi na wysoki odsetek niewierzących (aż 76,4%) religia nie wywiera praktycznie żadnego wpływu na funkcjonowanie instytucji i organów publicznych (neutralność). Podobnie jak ma to miejsce w Polsce struktura narodowo-etniczna (94,5% wskazań przemawiających za homogenicznością¹⁰) oraz forma państwa (unitaryzm) są jednolite. Wskazanie indeksu demokracji lokuje jednak Czechy na zdecydowanie wyższej pozycji (DI równe 7,94 daje dwudzieste miejsce na świecie pod względem konsolidacji systemu). Z drugiej strony wartości pozostałych instrumentów analitycznych: niechęci wobec innych wyznań oraz zakresu państwowych regulacji są niższe niż ma to miejsce w przypadku Polski – wynoszą, odpowiednio, 1,1 (SHI) oraz 2,7 (GRI).

Trzeci wariant (niemiecki porządek symetryczny) opiera się na poszanowaniu tradycyjnej, kulturotwórczej i narodotwórczej roli religii. Państwo zachowuje

⁸ Pozycja kościoła katolickiego znajduje odzwierciedlenie w konkordacie. W pozostałych przypadkach, stosunki na linii państwo-kościół reguluje umowa międzynarodowa znacznie niższej rangi – zawierana przez Radę Ministrów.

⁹ Poprzez demokrację w pełni skonsolidowaną rozumiemy, za Andrzejem Antoszewskim, ustabilizowany reżim demokratyczny cechujący się: a) cyklicznymi, rywalizacyjnymi wyborami, b) brakiem wyłączenia jakiegokolwiek grupy społecznej z rywalizacji o władzę, c) wolnością ekspresji politycznej, d) dostępem do alternatywnej informacji politycznej, e) porozumieniem w kwestii stosunku do przeszłości (określonego sposobu jej rozliczenia), f) konfliktem pomiędzy lewicową a prawicową wizją rozwoju społecznego (Antoszewski, 1999).

¹⁰ Chodzi o skumulowane wskazania na narodowość czeską (64,3%), morawską (5,0%) oraz na opcję „pozostałe” (25,2%).

równy (taki sam) dystans do wielu koegzystujących ze sobą kościołów (pluralizm)¹¹. Według Federalnego Trybunału Konstytucyjnego wzajemne relacje osadzają się na „otwartej postawie państwa popierającego w równym stopniu wolność wszystkich wyznań” (Bundesverfassungsgericht [BVerfG], 2013). Niejednolita struktura narodowo-etniczna sprawia, że relacje na linii państwo-społeczeństwo mają zdecydowanie heterogeniczny charakter¹². Uwagę zwraca złożony ustrój terytorialny z wyraźną, gwarantowaną konstytucyjnie autonomią poszczególnych jednostek terytorialno-administracyjnych. Wskazania ID, SHI oraz GRI świadczą o tym, że porządek asymetryczny cechuje się pełną konsolidacją systemu (wartość DI = 8,64 daje Niemcom aż szóste miejsce w globalnym rankingu), wysokim poziomem niechęci wobec innych wyznań (SHI = 4,5) oraz regulacji państwa (GRI = 4,3).

Zestawienie wszystkich sześciu komponentów skłania ku stwierdzeniu, że o ile symetryczny układ relacji religia – społeczeństwo – państwo (z którym mamy do czynienia w Niemczech) odzwierciedla wysoki poziom „otwartości”, o tyle w przypadku porządku asymetrycznego (obserwowanego w Polsce) lub pozasymetrycznego (charakterystycznego dla Czech) jest on zdecydowanie niższy. „Otwartość” państwa wiąże się zatem nie tylko z pluralizmem i heterogenicznością w relacjach na linii, odpowiednio, państwo–Kościół i państwo–społeczeństwo, ale również ze złożonym ustrojem terytorialnym (charakteryzującym się znacznym poziomem autonomizacji jednostek administracyjno-terytorialnych). Co więcej, „otwarte” państwo to takie, które cechuje pełna konsolidacja demokratycznego systemu (a więc stabilność i trwałość instytucji oraz procedur demokratycznych). Kluczową rolę odgrywa również wysoki poziom niechęci wobec innych wyznań oraz wysoki poziom regulacji państwa. W obu przypadkach jest on rezultatem wewnętrznie złożonej, niejednorodnej struktury nie tylko religijnej, ale również narodowo-etnicznej społeczeństwa, które staje się pewnego rodzaju mozaiką systemów kulturowych i aksjologicznych.

¹¹ O ile zdecydowana większość Niemców to chrześcijanie (32,9% – katolicy, 33,8% – protestanci, 1,3% – prawosławni) to kluczowe znaczenie dla naszych dalszych rozważań mają wyznawcy islamu (5,8%).

¹² Uwagę zwraca relatywnie wysoki odsetek ankietowanych deklarujących narodowość turecką (1,9%), włoską (0,6%) i polską (0,5%).

KRYZYS MIGRACYJNY W POLSCE, CZECHACH I NIEMCZACH – SKALA I DYNAMIKA ZJAWISKA

Charakter procesów migracyjnych sprawia, że wszelkie próby pomiaru ruchów ludności są obciążone pewnym ryzykiem błędu. Kontrowersje związane ze stosowaniem wspólnotowego prawodawstwa¹³ wydają się dodatkowo potęgować metodologiczne dylematy związane z szacowaniem skali i dynamiki kryzysu. Pomimo pewnych obiektywnych różnic w zakresie sposobów doboru, pozyskiwania i prezentacji danych, na potrzeby artykułu wykorzystujemy raporty udostępnione przez International Organization for Migration, IOM oraz Pew Research Centre, PRC.

Tabela 3 przedstawia skalę oraz strukturę migracji na „stary kontynent” w 2015 i 2016 roku. Wyraźnemu, niemal trzykrotnemu spadkowi ogólnej liczby migrantów kierujących się w stronę Europy towarzyszy wzrost odsetka mieszkańców Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, zaliczanych do kategorii „pozostali i niezidentyfikowani”. Zauważalna, skokowa zmiana (z 9,1% na 40,6%) wydaje się oddawać skalę trudności związanych z pomiarem niekontrolowanych, w znacznej mierze samorzutnych ruchów ludności.

Analiza zestawienia pozwala stwierdzić, że zdecydowaną większość migrantów stanowią niezmiennie mieszkańcy Syrii, Afganistanu oraz Iraku (77,5% w 2015 r. oraz 44,5% w 2016 r.). Co istotne dla naszych dalszych rozważań, struktura społeczna każdego z trzech państw jest w wyraźny sposób zdominowana przez muzułmanów. W Syrii odsetek wyznawców islamu kształtuje się na poziomie 92,8%, w Afganistanie – 99,7% oraz Iraku – 99,0%. W trzech

¹³ Mowa w tym przypadku o: aktualnie obowiązującym (1) Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca (tzw. Dublin III), które zastąpiło (2) Rozporządzenie Rady (WE) nr 343/2003 z dnia 18 lutego 2003 r. ustanawiające kryteria i mechanizmy określania Państwa Członkowskiego właściwego dla rozpatrywania wniosku o azyl, wniesionego w jednym z Państw Członkowskich przez obywatela państwa trzeciego (tzw. Dublin II) oraz (3) Konwencję wyznaczającą państwo odpowiedzialne za rozpatrywanie wniosków o azyl złożonych w jednym z Państw Członkowskich Wspólnot Europejskich, sporządzoną w Dublinie dnia 15 czerwca 1990 r. (tzw. konwencja dublińska). Przedmiotem kontrowersji jest czasowe zawieszenie stosowania rozporządzenia Dublin III przez Niemcy. Kluczowe rozwiązania wprowadzone na jego mocy zostają omówione w dalszej części artykułu, zob. Guild, Costello, Garlick, Moreno-Lax (2015); Romaniec (2015).

Tabela 3. Migracje do Europy – skala i struktura wg kraju pochodzenia (2015 r. i 2016 r.)

Migranci													
Ogólna liczba	Liczba wg drogi przemieszczania		Odsetek (%) wg kraju pochodzenia* i roku										
	Lądowa	Morska	S	A	I	E	P	G	N	I2	S2	G2	P2
2015 r.													
1046599	34877	1011712	50,2	20,2	7,1	4,2	2,7	–	2,2	2,1	1,6	–	9,7
2016 r.													
387739	363401	24338	24,1	12,5	7,9	5,9	2,4	3,4	–	1,6	–	1,6	40,6

Źródło: opracowanie własne autorów na podstawie: IOM (2015); IOM (2016); IOM (2017). W zestawieniu uwzględniono następujące państwa (*): S – Syria, A – Afganistan, I – Irak, E – Erytrea, P – Pakistan, G – Gwinea, N – Nigeria, I2 – Iran, S2 – Somalia, G2 – Ghana oraz wskazanie P2 – pozostali i niezidentyfikowani.

innych państwach (Iranie, Pakistanie i Gwinei) pozostaje on równie lub niemalże tak samo wysoki (odpowiednio 99,5%, 96,4% oraz 84,4%). Jedynie w Nigerii (48,4%), Erytrei (36,6%) oraz Ghanie (15,8%) udział procentowy muzułmanów osiąga wartość niższą niż 50%¹⁴. Również i w tym przypadku jest on jednak zdecydowanie większy niż ma to miejsce w Europie, zwłaszcza w środkowej części „starego kontynentu”. Potwierdzają to dane dotyczące Polski (<1%), Czech (<1%) i Niemiec (5,8%).

Członkostwo w Unii Europejskiej sprawia, że polski, czeski i niemiecki model reakcji na kryzys migracyjny wpisuje się w szersze, ogólnoeuropejskie ramy (przede wszystkim rozporządzenie Dublin III). Kierunki polityki migracyjnej Warszawy, Pragi i Berlina są zatem zdeterminowane uwarunkowaniami nie tylko wewnętrznymi (historycznymi, gospodarczymi oraz społeczno-kulturowymi)¹⁵, ale również zewnętrznymi (współnotowymi). Zarówno skala, jak i dynamika procesów migracyjnych jest jednak w każdym badanym przypadku odmienna. Świadczy o tym liczba wniosków azylowych składanych, w większości przypad-

¹⁴ Podobnie jak przypadku struktury wyznaniowej Polski, Czech i Niemiec, wykorzystujemy dane Pew Research Centre (GRF, 2016a).

¹⁵ Z uwagi na swój teoriopoznawczy charakter, analiza nie uwzględnia tych uwarunkowań polityki migracyjnej Polski, Czech i Niemiec, które wpisują się w logikę bieżącego, wewnętrznego (krajowego) sporu politycznego. Ich znaczenie zostaje zasygnalizowane jedynie w końcowej części artykułu.

ków, przez obywateli wspomnianych już trzech państw muzułmańskich: Syrii, Afganistanu oraz Iraku (Connor, 2016)¹⁶.

Tabela 4. Liczba wniosków o azyl złożonych w Polsce, Czechach i Niemczech (2013–2015)

Państwo	Wnioski o azyl wg roku					
	2013		2014		2015	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
Polska	14 000	3,46	6 000	1,00	10 000	0,75
Czechy	<1 000	<0,25	<1 000	<0,17	1 000	0,07
Niemcy	110 000	27,16	173 000	29,03	442 000	33,35
Europa	405 000	100,00	596 000	100,00	1 325 000	100,00

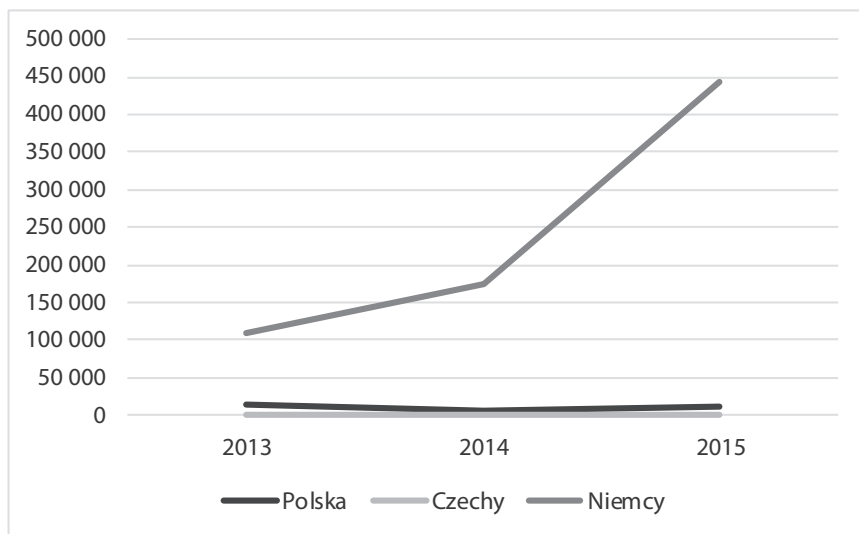
Źródło: opracowanie własne autorów na podstawie: Connor (2016). Cezurę czasową zestawienia wyznacza wspomniane rozporządzenie Dublin III (uzgodnione w 2013 r.)¹⁷ oraz przełomowy, pod względem skali i dynamiki migracji, rok 2015.

Jak wynika z tabeli 4, dysproporcje pomiędzy Polską, Czechami i Niemcami są wyraźne. Skumulowana liczba wniosków kształtuje się na poziomie, odpowiednio, 30 000, niespełna 3 000 oraz 725 000 aplikacji. Dane prezentowane w formie procentowej odzwierciedlają podobne różnice. Udział wniosków azylowych składanych w każdym z trzech państw w ogólnej liczbie wniosków tego typu osiąga wartość pomiędzy 0,75% a 3,46% (w przypadku Polski), 0,07% a 0,25% (w Czechach) oraz 27,61% a 33,35% (w Niemczech).

¹⁶ Założenie prezentowane we wcześniejszej części artykułu sprawia, że rezygnujemy z dociekań poświęconych realnym (rzeczywistym) motywacjom osób opuszczających obszar Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej oraz, co z tym związane, liczbie pozytywnie zweryfikowanych wniosków azylowych.

¹⁷ Jak wynika z rozporządzenia Dublin III (Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca), obowiązek rozpatrzenia stosowanego wniosku spoczywa na tym państwie, którego granice, jako pierwszego spośród wszystkich państw UE, przekroczył migrant. W sytuacji niezłożenia stosownego wniosku w wyznaczonym przez rozporządzenie miejscu i trybie, uruchomiona zostaje procedura zawrócenia migranta do pierwszego, właściwego państwa członkowskiego (DUBLIN III, 2013).

Elementem różnicującym trzy sąsiadujące ze sobą państwa jest również dynamika migracji (zob. wykres 1). O ile w przypadku Polski liczba składanych wniosków azylowych spada o 29% (z 14 000 w 2013 r. do 10 000 w 2015 r.), o tyle w przypadku Niemiec wzrasta aż o 401% (z 110 000 w 2013 r. do 442 000 w 2015 r.). Czechy cechuje natomiast praktycznie niezmienny poziom zainteresowania ze strony przemieszczającej się ludności (liczba aplikacji nie przekracza 1000).

Wykres 1. Wnioski o azyl składane w Polsce, Czechach i Niemczech – dynamika zmian (2013–2015)

Źródło: opracowanie własne autorów na podstawie: Connor (2016).

Zestawienie oraz porównanie powyższych danych uwidacznia być może nie do końca ostre, ale jednak zauważalne linie podziału pomiędzy trzema badanymi państwami. Niemcy, w przeciwieństwie do Polski i Czech, stają się bez wątpienia miejscem masowego, nie w pełni kontrolowanego napływu ludności, opuszczającej region Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Skala i dynamika migracji mierzona liczbą składanych wniosków azylowych wpisuje się zatem w ich przypadku w ramy ogólnoeuropejskiego kryzysu. Na przeciwległym biegunie znajduje się natomiast Polska. Charakterystyczny dla niej spadek ogólnej liczby wniosków następuje w momencie nieobserwowanej dotąd eskalacji ruchów migracyjnych.

W środkowej części kontinuum (Niemcy *versus* Polska) lokują się z kolei Czechy. Względnie stała (niezmienna) liczba składanych aplikacji pokazuje, że masowy napływ ludności z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej nie przekłada się na wzmożone zainteresowanie Czechami jako miejscem destynacji.

„OTWARTOŚĆ” PAŃSTWA A KRYZYS MIGRACYJNY – W POSZUKIWANIU ZALEŻNOŚCI

Jak zostało wspomniane we wcześniejszej części artykułu, specyficzny, ściśle określony układ relacji religia – społeczeństwo – państwo wiąże się z ukonstytuowaniem określonego porządku. Każdy z nich – asymetryczny, pozasymetryczny i symetryczny – odzwierciedla nie tylko sytuację panującą w Polsce, Czechach lub Niemczech, ale staje się również, co szczególnie istotne dla naszych dalszych rozważań, elementem pozwalającym definiować poziom „otwartości” demokratycznego systemu.

Tabela 5 zestawia ze sobą, z jednej strony, trzy wyróżnione przez nas typy porządków, a z drugiej, skalę i dynamikę migracji przypadającej na lata 2013–2015. Kluczem do analizy zestawienia jest oczywiście rozróżnienie badanych państw. Jak wynika z tabeli, porządkowi symetrycznemu odpowiada największa skala i dynamika migracji. W przypadku porządku asymetrycznego i pozasymetrycznego wartości, zarówno te bezwzględne, jak i te wyrażane w formie procentowej, kształtują się na zdecydowanie niższym poziomie.

Tabela 5. Porządek asymetryczny, pozasymetryczny i symetryczny w warunkach kryzysu migracyjnego

Skala i dynamika kryzysu migracyjnego (2013-2015)	Porządek (wg badanych państw)		
	Asymetryczny (Polska)	Pozasymetryczny (Czechy)	Symetryczny (Niemcy)
Skumulowana liczba wniosków o azyl: wzrost (+)/spadek (-) liczby wniosków o azyl (w %):	30 000	3 000	725 000
	-29%	≈0%	+401%

Źródło: opracowanie własne autorów na podstawie: Connor (2016).

Analiza danych zawartych w tabeli 5 pozwala na stwierdzenie, że predyktorem „otwartości” współczesnego państwa demokratycznego stają się procesy migracyjne. Potwierdza to, z jednej strony, przykład Niemiec i charakterystyczny dla nich „otwarty” porządek symetryczny, a z drugiej, cechujące się zdecydowanie niższym poziomem „otwartości” pozostałe dwa porządki: asymetryczny (obserwowany w Polsce) i pozasymetryczny (odzwierciedlający sytuację panującą w Czechach). Stabilność instytucji i procedur demokratycznych (ID), relatywnie wysoki poziom niechęci wobec innych wyznań (SHI), ale również regulacji państwa (GRI) implikują zatem masowy napływ migrantów z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, którzy składają wniosek o azyl (Niemcy). Z drugiej strony niepełna konsolidacja demokratycznego systemu oraz relatywnie niski poziom niechęci wobec innych wyznań i regulacyjnej aktywności państwa wiążą się ze zdecydowanie mniejszą liczbą cudzoziemców ubiegających się o status uchodźcy (Polska i Czechy).

Wraz z podniesieniem poziomu „otwartości” uwarunkowanej układem relacji religia – społeczeństwo – państwo, wzrasta oczywiście nie tylko skala, ale również dynamika migracji. W tym sensie sformułowana przez nas hipoteza zostaje potwierdzona. Graficzną i, co z tym związane, w dużym stopniu uproszczoną ilustracją pozytywnie zweryfikowanej zależności jest rysunek 1.

Potwierdzenie hipotezy uwypukla znaczenie różnic rozpoznawanych na poziomie gwarantowanej prawnie opieki państwa i, co z tym związane, ukierunkowanych (zorientowanych socjalnie) ruchów ludności. Zakres świadczeń

Rysunek 1. „Otwartość” państwa w warunkach kryzysu migracyjnego – Polska, Czechy i Niemcy

Źródło: opracowanie własne autorów.

charakterystycznych dla *welfare state* opisuje kontinuum, którego przeciwstawne bieguny tworzą oczywiście Niemcy (postrzegane jako kraj atrakcyjny pod względem zabezpieczenia socjalnego) oraz Polska i Czechy (których oferta socjalna odbiega od skali i zakresu świadczeń oferowanych przez Berlin)¹⁸. Zaproponowane przez nas modelowe spojrzenie na zależności pomiędzy „otwartością” państwa a zachodzącymi na jego obszarze procesami migracyjnymi może być zatem uzupełnione o ten, być może niedominujący, ale na pewno trudny do przecenienia, socjalny komponent. Szczególnie, jeśli zestawić go z pozostałymi, nie mniej istotnymi czynnikami, które, warunkując analizowane zależności, w wyraźny sposób różnicują trzy badane przypadki.

PODSUMOWANIE

Wielowymiarowość i wewnętrzna złożoność procesów rozwojowych sprawia, że każdy z trzech analizowanych przypadków odzwierciedla inny układ relacji religia–społeczeństwo–państwo, a w konsekwencji, odmienny poziom „otwartości”. Przykład Polski, Czech i Niemiec pokazuje zatem, że bezpośrednie, wielowiekowe sąsiedztwo nie może być traktowane jako czynnik, który w jakikolwiek sposób niweluje, czy też choćby redukuje uchwycone dysproporcje. Przeciwnie, wyraźną linię podziału wydaje się wyznaczać przynależność do grona państw tzw. starej (mowa w tym przypadku o Niemczech) i nowej Europy (Polska oraz Czechy).

Zgodnie z przyjętym przez nas założeniem, „otwartość” obrazuje poziom zdolności adaptacyjnych państwa. Wskazuje na potencjał związany z wdrożeniem określonego modelu reakcji na turbulentne przeobrażenia sytuacji panującej na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Testem tego typu antycypujących i replikujących możliwości staje się bez wątpienia kryzys migracyjny, zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę jego eskalację przypadającą na 2015 r.

Analiza poziomu „otwartości” Polski, Czech i Niemiec nie może jednak nie uwzględniać, choćby w okrojonym zakresie, wspomnianych już kilkakrotnie uwarunkowań historycznych, gospodarczych oraz społeczno-kulturowych, które trudno oczywiście parametryzować w ten sam sposób, jak ma to miejsce w odniesieniu do wspomnianych relacji i wskaźników (komponentów porządku

¹⁸ Zależność pomiędzy określonym poziomem opieki socjalnej państwa oraz zjawiskiem migracji analizuje, w odniesieniu do Niemiec, m.in. Maciej Zygałlewicz, zob. Zygałlewicz (2016).

asymetrycznego, pozasymetrycznego oraz symetrycznego). Choć ramy artykułu nie pozwalają na detaliczne przedstawienie wszystkich uwarunkowań, to szczególną uwagę zwracają dwie kwestie. W pierwszym przypadku mowa o doświadczeniach związanych z kształtowaniem oraz wdrażaniem ram polityki imigracyjnej i integracyjnej wobec diaspory muzułmańskiej, natomiast w drugim – o perspektywach demograficznych, które rzutują na kondycję gospodarczą trzech badanych państw. W obu kwestiach strategia Niemiec (tzw. otwarte drzwi), będących przecież motorem europejskiej polityki wobec migrantów z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, w wyraźny sposób odbiega od rozwiązań stosowanych w Polsce i Czechach.

Powyższe przykłady, choć nie wyczerpują oczywiście katalogu możliwych uwarunkowań poziomu „otwartości”, pozwalają na uwypuklenie znaczenia politycznych, nierzadko partykularnych motywacji leżących u podstaw programowanych i wdrażanych rozwiązań. Świadomość ich znaczenia, choć nie zawsze dominująca i w tym samym stopniu uzasadniona, uzupełnia zatem w pewnym sensie nasze rozważania poświęcone „otwartości” państwa, a w konsekwencji, dysproporcjom w obszarze reakcji na kryzys migracyjny obserwowany na linii Niemcy *versus* Polska i Czechy.

BIBLIOGRAFIA:

- Antoszewski, A. (1999). Konsolidacja demokracji. W: A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii* (s. 181). Wrocław: Atla 2.
- Braumoeller, B.F. (2010). The Myth of American Isolationism. *Foreign Policy Analysis*, 6, 349–371. DOI: 10.1111/j.1743-8594.2010.00117.x.
- Bugaric, B. (2009). Openness and Transparency in Public Administration: Challenges for Public Law. *Wisconsin International Law Journal*, 22(3), 483–521.
- BVerfG (2013). *Leitsätze zum Urteil des Zweiten Senats vom 24. September 2003 – 2 BvR 1436/02*. Pobrane z: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2003/09/rs20030924_2bvr143602.html.
- Chang, R., Kaltani, L., Loayza, N.V. (2009). Openness Can be Good for Growth: The Role of Policy Complementarities. *Journal of Development Economics*, 90, 33–49.
- Connor, P. (2016). *Number of Refugees to Europe Surges to Record 1.3 Million in 2015*. Pobrane z: <http://www.pewglobal.org/2016/08/02/number-of-refugees-to-europe-surges-torecord-1-3-million-in-2015/>.
- Crothers, L. (2011). The cultural roots of isolationism and internationalism in American foreign policy. *Journal of Transatlantic Studies*, 9(1), 21–34. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14794012.2011.550774>.

- Čsú (2015). *Czech Demographic Handbook 2015, Population by ethnicity by 1921–2011 censuses*. Pobrane z: <https://www.czso.cz/csu/czso/czech-demographic-handbook-2015>.
- Destatis (2011). *Zensus 2011. Population in comparison with other regional authorities depending on citizenship by selected countries*. Pobrane z: https://ergebnisse.zensus2011.de/?locale=en#StaticContent:00,BEG_4_2_5,m,table.
- Drozdowicz, Z. (2005). *Liberalizm europejski*. Poznań: Wydawnictwo Forum Naukowe.
- DUBLIN III (2013). *Unijna polityka azylowa: kraj UE odpowiedzialny za rozpatrywanie wniosków*. Pobrane z: http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/PL/TXT/?uri=URI:SERV:23010503_1.
- EIU (2016). *Economist Intelligence Unit*. Pobrane z: <https://www.eiu.com>.
- Gotz, N. (2014). The Concept of Openness: Promise and Paradox. In N. Gotz, C. Marklund (eds.), *The Paradox of Openness: Transparency and Participation in Nordic Cultures of Consensus* (pp. 10–26). Leiden–Boston: Brill.
- GRF (2016). *Global Religious Features*. Pobrane z: <http://www.globalreligiousfutures.org/explorer/about-grf-data>.
- GRF (2016a). *Global Religious Features. Countries*. Pobrane z: <http://www.globalreligiousfutures.org/countries>.
- Guild, E., Costello, C., Garlick, M., Moreno-Lax, V. (2015). Enhancing the Common European Asylum System and Alternatives to Dublin. *CEPS Paper in Liberty and Security in Europe*, 83, 1–76.
- GUS (2015). *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Hasselbach, Ch, Matzke, M. (2015). *Kto ma największe szanse na azyl w Niemczech*. Pobrane z: <http://www.dw.com/pl/kto-ma-najwi%C4%99ksze-szansy-na-azyl-w-niemczech/a-18709337>.
- IOM (2009). *Law for Legal Immigration in the 27 EU Member States*. Geneva: International Organization for Migration.
- IOM (2015). *Mixed Migration Flows in the Mediterranean and Beyond. Compilation of Available Data and Information. Report 2015*.
- IOM (2016). *Mixed Migration Flows in the Mediterranean and Beyond. Compilation of Available Data and Information. Report 2016*.
- IOM (2017). *Mixed Migration Flows in the Mediterranean and Beyond. Compilation of Available Data and Information. Report period 1 DEC 2016 – 11 JAN 2017*.
- ISP (2013). Polska – Czechy – Niemcy. Wzajemne relacje, współpraca, rozwój. *Future Fuelled by Knowledge*, 6, 1–40.
- Keane, J. (1998). *Civil Society: Old Images, New Visions*. Stanford: Stanford University Press.
- Krawiec, G. (2009). *Europejskie prawo administracyjne*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Mansell, R. (ed.). (2009). *The Information Society. Critical Concepts in Sociology*. London: Routledge.

- Metcalf-Hough, V. (2015). The Migration Crisis? Facts, Challenges and Possible Solutions. *ODI Briefing, October*, 1–6.
- Rathbun, C.B. (2008). Does One Right Make a Realist? Conservatism, Neoconservatism and isolationism in the Foreign Policy Ideology of American Elites. *Political Science Quarterly*, 123(2), 271–299. DOI: 10.2307/20203012.
- Romaniec, R. (2015). *Niemcy przestają stosować Konwencję dublińską. „Akt solidarności”*. Pobrane z: <http://www.dw.com/pl/niemcy-przestaj%C4%85-stosowa%C4%87-konwencj%C4%99-dubli%C5%84sk%C4%85-akt-solidarno%C5%9Bci/a-18671830>.
- Safjan, M. (2002). Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich. W: J. Kurowski, O. Theisen (red.), *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej, Warszawa 2–4 września 2002* (s. 43–73). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Sasnal, P. (red.). (2015). *Niekontrolowane migracje do Unii Europejskiej – implikacje dla Polski*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
- Szacki, J. (1994). *Liberalizm po komunizmie*. Kraków: Znak, Fundacja im. Stefana Batorego.
- Wiszniewski, R. (2013). *Przełomy państwa współczesnego. Przypadek Szkocji i Katalonii*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Wiszniewski, R. (2013a). *Zintegrowane zarządzanie strategiczne rozwojem państwa – doświadczenia polskie. Wybór dokumentów z komentarzem*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zimmerman, J. (2014). *Prawo administracyjne*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Zygadlewicz, M. (2016). Niemiecka polityka socjalna a kryzys migracyjny. *CATAL-LAXY*, 1(1), 17–29. DOI: 10.24136/cxy.v1i1.2.